

कोविड-19 : भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोरील आव्हाने आणि संधी

डॉ. एकता मेनकुदळे

ग्रंथपाल,

शिवरामजी मोघे महाविद्यालय, पांढरकवडा, जि. यवतमाळ

सारांश

कोविड-19 मुळे सध्याच्या साथीच्या रोगाचा भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयांवर काय परिणाम झाला आहे याची चर्चा या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आली आहे. हे शैक्षणिक ग्रंथालयांशी संबंधित चार क्षेत्रे ओळखते, ती म्हणजे जागा, संकलन विकास, सेवा आणि कोविड-19 च्या पाश्र्वभूमीवर त्यांच्यासमोरील आव्हाने आणि संधींवर चर्चा करण्यासाठी एकूण व्यवस्थापन. कोविड-19 ने भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालये चालवण्यासाठी या क्षेत्रांबाबत प्री-COVID-19 कालावधीच्या तुलनेत कशी अनेक आव्हाने उभी केली हे दाखवते. हे ग्रंथालयांना संधी देखील सादर करते. वाचनालयांनी या संधीचा उपयोग केल्यास दीर्घकाळात त्याचा फायदा होऊ शकतो, असे ते सुचवते.

कीवर्ड- COVID-19, कोरोनावायरस, शैक्षणिक ग्रंथालय भारतीय महामारी, लायब्ररी

प्रस्तावना-

गंभीर तीव्र श्वसन सिंड्रोम कोरोनावायरस 2 (SARS-CoV-2) किंवा कोविड-19 मुळे आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात एक प्रतिमान बदल होत आहे. ग्रंथालयही त्याला अपवाद नाही. जरी भारतात लसीकरण सुरु झाले आहे आणि त्याच्या अस्तित्वाबद्दल आणि त्याच्या प्रभावविषयी अनेक स्तरांतून चर्चा होत असली तरीही, आपल्याला विषाणूसोबत जगणे आणि आपले जीवन व्यवस्थापित करणे आणि त्यानुसार कार्य करणे शिकणे आवश्यक असू शकते. काही शैक्षणिक ग्रंथालये वगळता, अनेक शैक्षणिक ग्रंथालये त्यांच्या शैक्षणिक संस्थांचा भाग म्हणून आपल्या देशात मार्च 2020 च्या शेवटच्या आठवड्यापासून त्यांच्या संरक्षकांसाठी बंद आहेत. उच्च शैक्षणिक संस्थांपासून महाविद्यालये ते विद्यापीठे ते संशोधन संस्थांपर्यंत सर्व क्षेत्रांत याने तरंग निर्माण केले., सेमिस्टर-अखेरच्या परीक्षा त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाइन घेण्यात आल्या. हे विद्यार्थी त्यांच्या लायब्ररीच्या संसाधनांचा सल्ला घेऊ शकले नाहीत, बऱ्याच बाबतीत, मुद्रण संसाधने, त्यांच्या परीक्षांच्या तयारीसाठी. आपल्या देशातील बऱ्याच संस्थांमध्ये, ग्रंथालयातून प्राप्त केलेली आणि सल्लामसलत केलेली शैक्षणिक संसाधने आत्तापर्यंत केवळ छापील स्वरूपात उपलब्ध आहेत या वस्तुस्थितीमुळे परिस्थिती आणखी वाढली आहे. COVID-19 हा संसर्जन्य आजार आहे. खोकताना, बोलत असताना किंवा शिंकताना किंवा श्वासोच्छ्वासाशी संबंधित इतर क्रियांद्वारे शरीरातून बाहेर काढलेल्या थेंबांद्वारे त्याचा प्रसार होतो. हे मुद्रित साहित्यासारख्या वस्तूंसह वेगवेगळ्या पृष्ठभागांवर देखील पसरू शकते. अलीकडे, हे देखील नोंदवले गेले की हा विषाणू हवेतून पसरतो आणि घरातील बंद जागेत अनेक तास रेंगाळू शकतो. या व्यतिरिक्त, तापमान, आर्द्रता,

वार्याचा वेग, हवेचा प्रवाह, वायुवीजन, वातानुकूलन यासारख्या परिस्थिती देखील या रोगाच्या प्रसारामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. इतर प्रतिबंधात्मक उपायांपैकी, सार्वजनिक जागांवर सामाजिक अंतराचे समर्थन केले जाते.

हे सर्व लायब्ररींना स्पेस आणि सर्विहस एंटीटीच्या दृष्टीकोनातून त्रास देतात. लायब्ररी बंद जागांवर एक भौतिक अस्तित्त्व म्हणून अस्तित्वात आहेत. हे वापरकर्त्यांसाठी सेवा विस्तारित करते आणि त्यांच्याशी जवळच्या भौतिक सान्निध्यात कार्य करते. विद्यार्थी गटांमध्ये अभ्यास करतात, छोट्या तुकड्यांमध्ये त्यांच्या समवयस्कांसह सादरीकरणाचा सराव करतात आणि संगणक आणि इतर दृकश्राव्य माध्यमांचा वापर करून एकमेकांच्या सान्निध्यात ऑनलाइन संसाधने वापरतात. प्री-कोविड युगात हे सामान्य होते. तथापि, या पद्धतींमुळे रोगाचा प्रसार होऊ शकतो म्हणून, कोविड-नंतरच्या नवीन-सामान्य युगात हे प्रतिबंधित आहेत. त्यामुळे, कोविड नंतरच्या काळातील लायब्ररींनी त्यांच्या कार्यपद्धतीकडे कठोरपणे लक्ष देणे आवश्यक आहे. त्याचे भौतिक अस्तित्त्व आणि ते त्याच्या वापरकर्त्यांना त्याच्या सेवा ऑफर करण्याच्या पद्धती या दोन्ही बाबतीत पुन्हा जुळवून घेणे आवश्यक आहे. आपल्या देशातील शैक्षणिक ग्रंथालयांना ज्या संभाव्य क्षेत्रांमधून आव्हाने आणि संधींना तोंड द्यावे लागू शकते ते म्हणजे जागा, संग्रह विकास, सेवा आणि ग्रंथालयाचे एकूण व्यवस्थापन.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या विविध पैलूंवर COVID-19 चा प्रभाव शोधणे.
2. कोविड-19 मुळे शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोरील आव्हाने ओळखणे.
3. कोविड-19 मुळे उद्भवलेल्या आव्हानांमुळे शैक्षणिक ग्रंथालयांना त्यांचे कार्य आणि सेवा वाढवण्याच्या संधींचे परीक्षण करणे.

शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोरील आव्हाने

शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोरील पहिले आव्हान अवकाशाशी संबंधित आहे. त्यांना आता कमी जागेत अधिक सेवा वाढवाव्या लागतील कारण लायब्ररीतील प्रत्येकाला त्यांच्यामध्ये सुरक्षित अंतर राखावे लागेल. बऱ्याच महाविद्यालयांमध्ये, ग्रंथालयात संग्रह आणि वाचन क्षेत्र या दोन्हींचा समावेश असलेली एक मोठी खोली असते. आता, अंतर व्यवस्थापनासह, वाचनालयांना वाचन हॉलमधील जागा कमी करण्यास भाग पाडले जाईल. ही जागा संबंधित समस्या सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये पसरते, मग ती शाळा, महाविद्यालय किंवा इतर उच्च शैक्षणिक संस्था असो. विविध ठिकाणी अधिक जागा

शोधण्यासाठी ते ग्रंथालय व्यवस्थापनावर दबाव आणेल. परंतु आजच्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये अतिरिक्त जागा शोधणे हा सोपा पर्याय असू शकत नाही. तथापि, विभागीय ग्रंथालये असलेली महाविद्यालये आणि विद्यापीठे आता त्या जागांचा वापर करून अतिरिक्त वाचन जागा व्यवस्थापित करण्यासाठी चांगल्या स्थितीत असू शकतात. परंतु, शालेय ग्रंथालयांसाठी, हा पर्याय उपलब्ध नसू शकतो.

गट अभ्यास आणि सहयोगी जागांसह समस्या

स्पेस मॅनेजमेंटचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सहयोगी जागा आणि ग्रंथालयांमधील गट अभ्यास. गेल्या दशकापासून, शैक्षणिक लायब्ररी मध्ये सहयोगी जागा आणि गट अभ्यास कक्षांना योग्य महत्त्व दिले गेले. तथापि, कोविड-19 नंतरच्या काळात परिस्थिती बदलेल. त्यामुळे, लवकरच किंवा कोविड-19 विषाणूचा धोका कमी होईपर्यंत सहयोगी जागा आणि समूह अभ्यास कक्षांवर कमी भर दिला जाईल असे गृहीत धरले जाऊ शकते. तोपर्यंत, लायब्ररी व्यवस्थापन विचार करू शकते की ते वापरकर्त्यांमधील सुरक्षित अंतर ठेवून या खोल्या नवीन अभ्यासाच्या ठिकाणी बदलू शकतात का.

सामान्य माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) सुविधेतील समस्या

विषाणू वेगवेगळ्या पृष्ठभागांद्वारे पसरू शकतो, सामान्य संगणक प्रवेश क्षेत्र हे आणखी एक चिंतेचे क्षेत्र आहे. वापरकर्त्यांना संगणकीय आणि ऑनलाइन दोन्ही संसाधनांमध्ये प्रवेश देण्यासाठी, अनेक शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये संगणक आणि इतर माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) संबंधित पायाभूत सुविधांसाठी एक समर्पित जागा आहे. कोविड-19 नंतरच्या काळात, विद्यार्थ्यांद्वारे सामान्य संगणक वापरावर कदाचित कमी भर दिला जाईल. याचा परिणाम वापरकर्त्यांना त्यांची स्वतःची संगणकीय उपकरणे आणण्यासाठी प्रोत्साहन मिळू शकेल. आपल्या देशातील सरासरी विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती आणि पहिल्या पिढीतील शिकणाऱ्यांची मोठी संख्या लक्षात घेऊन, ही परिस्थिती डिजिटल असलेल्या आणि नसलेल्यांमध्ये फरक निर्माण करू शकते.

संकलन विकास

शैक्षणिक ग्रंथालयांना भेडसावणारे दुसरे आव्हान म्हणजे त्यांच्या संग्रहातील मुद्रित आणि ऑनलाइन यांच्यात संतुलन राखणे. भारतात, महाविद्यालयीन विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणात एक किंवा अधिक कारणांमुळे मुद्रण संसाधने वापरतात. यामध्ये अनेक भारतीय पाठ्यपुस्तके आणि अभ्यास साहित्य केवळ मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध असण्याची कारणे समाविष्ट आहेत. शैक्षणिक संस्थांमधील ग्रंथालय निधी ऑनलाइन संसाधने प्राप्त करण्यासाठी अपुरा आहे. मुद्रण संसाधनांची मागणी कमी होत आहे. कमी व्यक्ती-व्यक्ती संपर्कावर येणारा भर आणि पुस्तकांसारख्या पृष्ठभागाद्वारे विषाणूचा प्रसार होण्याची शक्यता यामुळे, ग्रंथालय अधिकाऱ्यांना वापरकर्त्यांना लायब्ररीत येण्यापासून परावृत्त करण्यास भाग पाडले जाऊ शकते. हे वापरकर्त्यांना लायब्ररीच्या मुद्रण संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी अडथळे निर्माण करतात. शिवाय, पुस्तके

रॅकमध्ये परत करण्यापूर्वी पुस्तके आणि इतर छापील संसाधने निरुपयोगी स्थितीत ठेवली जाऊ शकतात, त्यामुळे पुस्तकांच्या पुढील अंकास विलंब होण्याची शक्यता आहे.

ऑनलाइन संसाधनांची वाढती मागणी

भारतात 53,620 उच्च शैक्षणिक संस्था आहेत, उच्च शैक्षणिक आघाडीवर 14.04 लाख शिक्षक आणि 3.50 कोटी विद्यार्थी. 993 विद्यापीठे, 41,901 महाविद्यालये आणि 10,726 स्वतंत्र आस्थापने 27 आहेत. यापैकी, 97 केंद्रीय अनुदानित तांत्रिक संस्था (CFTI), 217 विद्यापीठे, 89 तांत्रिक संस्था, 3200 महाविद्यालये त्यांच्या शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाइन संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी सरकारी समर्थन प्राप्त करतात.

स्पष्टपणे, ऑनलाइन संसाधनांमध्ये प्रवेश आवश्यक असलेल्या वापरकर्त्यांची संख्या आणि ते प्राप्त करणार्यांची संख्या यामध्ये खूप अंतर आहे. N-LIST कार्यक्रमांतर्गत 3132 महाविद्यालये काही ई-पुस्तकांमध्ये प्रवेश मिळवतात, आणि 89 ऑल इंडिया कौन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन (AICTE) अनुदानित सदस्य, 217 विद्यापीठे आणि 186 इतर तांत्रिक संस्था (केंद्रीय अनुदानित तांत्रिक संस्था 7 97 आणि AICTE अनुदानित सभासद-89) यांना e-SodhSindhu द्वारे काही ऑनलाइन संसाधनांमध्येही प्रवेश मिळतो. जगभरात ई-संसाधनांची मागणी वाढेल. येल युनिव्हर्सिटीने अलीकडेच जाहीर केले की 2020 मध्ये त्यांनी छापील पुस्तकांपेक्षा ई-पुस्तके खरेदी करण्यास प्राधान्य द्यावे. परंतु या साथीच्या रोगामुळे सर्वच देशांतील आर्थिक ताणतणावामुळे सध्याच्या काळातील ग्रंथालयाच्या बजेटवरही परिणाम होणार आहे. कमी बजेटमध्ये अधिक ई-पुस्तके खरेदी करण्याची मागणी संतुलित करणे हे होणार आहे. येत्या काळात ग्रंथालय व्यवस्थापनासमोर आव्हान आहे. लायब्ररीसाठी समानतेच्या प्रश्नात समतोल राखणे आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांना डिजिटल साहित्याचा वापर करणे हे एक आव्हान आहे. ऑनलाइन पाठ्यपुस्तकांसाठी ही समस्या अधिक प्रमुख आहे. संदर्भ पुस्तकांपेक्षा प्रकाशक या पुस्तकांच्या नवीन आवृत्त्या अधिक वारंवार आणतात. शैक्षणिक ग्रंथालयांसाठी पाठ्यपुस्तके मिळवण्यासाठी ते वारंवार वेगवेगळ्या आणि कधीतरी कठोर परवाना अटी आणि किंमत प्रणाली ठेवतात. त्यामुळे एखाद्या शैक्षणिक ग्रंथालयाने जरी ई-पाठ्यपुस्तके घेण्याचे ठरवले तरी या खात्याच्या बजेटवर त्याचा मोठा ताण पडू शकतो.

तथापि, ऑनलाइन आणि डिजिटल संसाधनांवर या भरामुळे विज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान आणि मानवता यांच्यातील ग्रंथालयाच्या बजेट वाटपाची दरी समोर येऊ शकते. विज्ञान-संबंधित साहित्य डिजिटल स्वरूपात अधिक उपलब्ध आहे आणि सामाजिक विज्ञान आणि मानविकीपेक्षा अधिक जोमाने वापरले जात आहे हे गुपित आहे. वर्गखोल्यांमध्ये डिजिटल संसाधने वापरण्याबाबत सामाजिक शास्त्र आणि मानविकी शिक्षकांकडूनही अनिच्छा आहे. ते यासाठी अनेक कारणे सांगतात: अवलंबलेल्या शिक्षण पद्धतीशी संरेखन नसणे अध्यापनासाठी वापरल्या

जाणार्था दृष्टिकोनातून लक्ष वळवणेय विद्यार्थ्यांना वेबवरून त्यांच्या असाइनमेंट कॉपी करण्याची परवानगी देणे विद्यार्थ्यांकडून माहिती साक्षरतेचा अभाव संदर्भाबाहेर वापरण्याची शक्यता इ. त्यामुळे, या कठीण काळात दुर्मिळ आर्थिक संसाधनांचा समतोल सर्व विषयांमध्ये विवेकपूर्वक ठेवण्याचे आव्हान ग्रंथालय प्राधिकरणासमोर आहे. परंतु सर्व आवश्यक संसाधने सध्या ऑनलाइन किंवा डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध नाहीत. आगामी काळात सतत मागणी राहिल्यामुळे, प्रकाशकांकडून ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे काही वर्तमान प्रिंट केवळ संसाधने डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध करून दिली जाऊ शकतात. तथापि, सर्व प्रकाशक, विशेषतः बरेच भारतीय प्रकाशक, त्यांच्या सर्व बॅकलिस्ट डिजिटल स्वरूपात हस्तांतरित करण्याच्या स्थितीत, किमान लवकरच नसतील. अभिलेखीय साहित्य शैक्षणिक ग्रंथालयांसाठी वेगळ्या प्रकारची समस्या निर्माण करते. विशेषतः भारतीय भाषांमध्ये भरपूर संग्रहित साहित्य आहेत जे ऑनलाइन किंवा डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे, येत्या काही दिवसांत वापरकर्त्यांकडून डिजिटायझेशनची मागणी वाढेल जेणेकरून ते त्या संग्रहित साहित्यात प्रवेश करणे सुरु ठेवू शकतील. परंतु, शालेय ग्रंथालयांसाठी आणि भारतीय भाषांमधील अध्यापनाच्या शाळांसाठी, त्या स्थानिक भाषांमध्ये ऑनलाइन किंवा डिजिटल स्वरूपात अभ्यास साहित्याच्या अनुपलब्धतेची समस्या इतर प्रकारच्या उच्च शिक्षण संस्थांपेक्षा अधिक तीव्र आहे. नॅशनल लायब्ररीसारख्या सरकारी-नियंत्रित संस्थांमधील दस्तऐवज संग्रहित करण्यासाठी, केंद्र सरकार डिजिटायझेशन सुरु करण्यासाठी निधी देऊ शकते.

निष्कर्ष

थोडक्यात, असे म्हणता येईल की कोविड-19 मुळे उद्भवलेल्या सध्याच्या महामारीने शैक्षणिक ग्रंथालयांसमोर आव्हाने आणि संधी दोन्हीही मांडल्या आहेत. लायब्ररीच्या कामकाजाशी संबंधित अनेक क्षेत्रांतून आव्हाने आली. तथापि, या आव्हानांचे संधीत रूपांतर करण्यासाठी ग्रंथालयांसाठी संधी आहेत. शैक्षणिक ग्रंथालये आता बदललेल्या परिस्थितीशी सुसंगतपणे त्यांचे प्राधान्यक्रम आणि सेवांचे पुनर्नियोजन आणि पुनर्रचना करू शकतात. या साठीने आपल्या जगण्याच्या आणि कामाच्या पद्धतीत भूकंपीय बदल घडवून आणला आहे. साहजिकच, त्याचा ग्रंथालयांच्या कार्यपद्धतीवर परिणाम झाला. तथापि, जर ती या आव्हानांना प्रतिसाद देऊ शकली आणि वर वर्णन केल्याप्रमाणे आव्हाने आणि संधींवर सकारात्मक कृती करू शकली, तर तो पुन्हा जीवन बदलण्याच्या आपल्या वचनानुसार जगेल असा विचार करण्यास पुरेसा वाव आहे. या कठीण काळात केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आपल्या देशातील शिक्षण क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पाचा पुनर्विचार

करण्याची गरज आहे. वर चर्चा केल्याप्रमाणे सद्यस्थितीत आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा आणि सेवांसाठी शिक्षण क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. सरकारच्या मदतीशिवाय हे शक्य होणार नाही. तथापि, औद्योगिक घराण्यांना त्यांच्या कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी अंतर्गत शिक्षण क्षेत्राला मदत करण्यासाठी पुढे येण्यास प्रोत्साहित केले जाऊ शकते. या संदर्भात, हे लक्षात घेणे आनंददायक आहे की काही शैक्षणिक संस्थांनी महामारीच्या काळातही ग्रंथालय चालवण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा मानक कार्यप्रणाली (SOPs) लागू केल्या आहेत. तथापि, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील IFLA च्या धर्तीवर, आमच्या ग्रंथालय संघटना या कठीण काळात आमची ग्रंथालये चालवण्यासाठी समान मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा प्रोटोकॉल विकसित करण्यासाठी पुढे येऊ शकतात. आपल्या देशाच्या परिस्थिती आणि वातावरणास अनुकूल असल्याने, आपल्या देशातील सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांना कर्मचारी आणि वापरकर्त्यांच्या जीवनाचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांना एकाच वेळी सेवा देणे सुरु ठेवण्यासाठी सामूहिक दृष्टिकोन घेण्यास मदत होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ—

1. Ashworth B, Covid-19's Impact on libraries goes beyond books. Available at <https://www.wired.com/story/covid-19-libraries-impact-goes-beyond-books/> (accessed on 05 August 2020)
2. Balachandran Aparna, Archive and Access: Digitization and Private Records--The Case of the Regional Archive. Available at <https://cis-india.org/raw/histories-of-the-internet/blogs/the-cyborgs/tamil-nadu-archives> (Accessed on 22 March 2021)
3. Bhatt R K, Academic libraries in India: a historical study. Available at http://crl.du.ac.in/ical09/papers/index_files/ical-10_180_494_2_RV.pdf (Accessed on 16 March 2021)
4. Bavakutty M, College libraries in India: a case study, *Library Management*, 7 (1) (1986) 2-47.
5. Napolitano J, University research should be free to all. Available at <https://www.insidehighered.com/views/2020/07/31/universities-should-commit-opening-their-research-everyone-opinion> (Accessed on 08 August 2020)
6. Poole WF, The spread of contagious disease by circulating libraries, *Library Journal*, 4 (July-August) (1879), 258-262.